

ПЕРІОДИЗАЦІЯ РОЗВИТКУ ПРИРОДООХОРОННОЇ РОБОТИ УЧНІВ ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОЇ ШКОЛИ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХХ – ПОЧАТОК ХХІ СТОЛІТТЯ)

Турбар Т. В.

ВСТУП

Друга половина ХХ – початок ХХІ століття – період загострення екологічних проблем, як на території України, так і в усьому світі, що говорить про їх загальнопланетарні масштаби. Розв’язання екологічної кризи, яка зачіпає життя кожного громадянина нашої планети, є пріоритетною метою сучасного суспільства. В таких умовах особлива увага має приділятися вихованню екологічної свідомості та відповідальності підростаючого покоління. Особлива роль у цьому процесі належить загальноосвітній школі, адже, відповідно до концепції екологічної освіти України, саме загальноосвітній школі відводиться провідна і найважливіша роль в екологічній освіті та вихованні учнівської молоді.

Загальноосвітня школа має забезпечувати не лише засвоєнням учнями природоохоронних знань у процесі вивчення навчальних предметів, на факультативних заняттях, але і залучати школярів до природоохоронної роботи в рамках позаурочної та позакласної виховної діяльності. Головною метою природоохоронної роботи учнів є формування в них життєвих цінностей, які стануть основою здійснення вчинків по відношенню до природи. Саме тому залучення дітей до природоохоронних заходів дає змогу виховати почуття особистої відповідальності за людську діяльність, пов’язану з перетворенням навколишнього середовища, впевненість у необхідності бережливого ставлення до природи, розумного використання її багатств, тобто допомагає вирішити одне з найважливіших завдань сьогодення – підвищення рівня екологічної культури молоді та суспільства в цілому. У наш час важливо не тільки виробити в учнів переконання у можливості подолати негативний вплив на природу, а й викликати в них бажання брати участь у природоохоронній роботі.

Враховуючи екологічні проблеми сучасності, необхідність залучення учнів загальноосвітніх навчальних закладів до

природоохоронної роботи не викликає сумніву. У вирішенні цієї проблеми особливе місце посідає загальноосвітня школа, на яку покладена відповідальність за формування в учнів активної дбайливої позиції щодо охорони навколишнього природного середовища. Це передбачає формування у школярів потреби бережливо ставитися до природних ресурсів і раціонального їх використання, а також залучення учнів до практичної природоохоронної роботи. Діяльність школи має бути спрямована не лише на теоретичне засвоєння учнями знань про природу, а й на формування у дітей стійкої мотивації до природоохоронної роботи. З цієї точки зору актуальним є використання досвіду вітчизняної педагогіки та школи другої половини ХХ – початку ХХІ століття.

1. Етап відродження природоохоронної роботи учнів загальноосвітньої школи у післявоєнний період (1946-1964 рр.)

Досліджуваний період характеризується зміною уявлень та ставлення суспільства до природи та її охорони, усвідомлення необхідності залучення населення, особливо молоді, до природоохоронної роботи. Реалізація цього завдання була покладена на загальноосвітні навчальні заклади, адже центральне місце в екологічному всеобучі, на думку В. Червонецького, належить школі, де отримує підготовку до життя молодь шкільного віку. Саме в школі, на думку науковця, створено більш сприятливі умови для здійснення тривалого педагогічного впливу на молоде покоління в дусі сучасної еколого-освітньої парадигми¹.

Аналіз організації природоохоронної роботи учнів загальноосвітньої школи у другій половині ХХ – на початку ХХІ століття дозволив нам умовно визначити чотири основні етапи, що відображають загальні тенденції становлення та розвитку природоохоронної роботи учнівської молоді у межах досліджуваного періоду. Перший етап – 1946-1964 рр., другий – 1965-1990 рр., третій – 1991-2000 рр., четвертий – 2001-2013 рр.

Для першого етапу (1946-1964 рр.) характерним було відродження природоохоронної роботи учнів загальноосвітньої школи, якому сприяло прийняття ЦК КП(б)У 22 листопада 1946 р. постанови «Про заходи до поліпшення позашкільної роботи з дітьми». У документі вказувалось на незадовільну позашкільну роботу з дітьми в Україні, а також зазначалось, що позашкільні

¹ Червонецький В. В. Загальні тенденції розвитку шкільної екологічної освіти в країнах євроатлантичного регіону у другій половині ХХ – на початку ХХІ століття : автореф. дис. ... д-ра. пед. наук : 13.00.01. Луганськ, 2007. 35 с.

заклади (Палаці піонерів, дитячі клуби, станції та ін.) працювали незадовільно, не наближували свою роботу до місць, де діти проводили своє дозвілля. Зміст і форми їх роботи, як зазначалось у постанові, часто не відповідали інтересам та запитам дітей, мало сприяли розвитку в учнів прагнення до отримання знань та вмінь. Поряд з цим при школах і позашкільних закладах створювались учнівські гуртки (предметні, натуралістичні, ручної праці тощо). Це сприяло розгортанню масової позашкільної роботи з дітьми, важливою ланкою якої була природоохоронна робота учнів загальноосвітньої школи².

У зазначений період в організації природоохоронної роботи учнів у рамках навчально-виховного процесу загальноосвітньої школи велике значення мало прийняття 24 грудня 1958 року закону «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти»³, яким головна мета школи визначалась як «підготовка учнів до життя, суспільно корисної праці», а також зазначалось про те, що школа повинна виховувати готовність та любов до суспільно корисної діяльності. На школу покладался обов'язок готувати освічених людей, які добре знають основи наук і разом з тим здатні до систематичної фізичної праці, здатні виховувати в молоді прагнення бути корисними суспільству. У статті 2 Закону наголошувалось на необхідності широкого залучення школярів до доступної для їхнього віку форми суспільно корисної праці. Законом визнавалась необхідність покращення роботи з виховання навичок поведінки учнів у школі, сім'ї, на вулиці.

Найбільш сприятливі умови для підготовки учнів до практичної діяльності в різних галузях народного господарства, на думку М. Антонєць, були створені у школах-інтернатах, які на території України розпочали свою роботу у 1956 році⁴. У цих навчальних закладах створювались виробничі бригади, навчально-дослідні господарства, які займались розведенням свійських тварин та вирощуванням сільськогосподарської продукції на навчально-дослідних ділянках. Отриману в результаті праці учнів продукцію

² Постанова ЦК КП(б)У «Про заходи до поліпшення позашкільної роботи з дітьми» від 22 листопада 1946 р. *Керівні матеріали про школу*. № 151 (211). Київ : Радянська школа, 1962. С. 111–114

³ Закон «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР». *Керівні матеріали про школу*. Київ : Радянська школа, 1962. С. 226.

⁴ Антонєць М. Законодавча і нормативно-правова база виробничого навчання в школах Української РСР. *Рідна школа*. 2013. № 3. С. 35.

використовували для продовольчого забезпечення навчального закладу, а також передавали до колгоспів. Природоохоронна робота учнями шкіл-інтернатів також здійснювалась під час різноманітних гурткових занять. У навчальних закладах діяла велика кількість гуртків сільськогосподарського профілю (садоводів, квітників, юних натуралістів та природоохоронців).

Варто також зазначити, що у постанові ЦК ВЛКСМ «Про участь комсомольських і піонерських організацій у виконанні закону «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти» вказувалось на необхідність з перших років навчання залучати школярів до різних видів суспільно корисної праці: вирощування кукурудзи, розведення кролів, свійської птиці, озеленення міст і сіл, автомагістралей, збирання брухту, макулатури. Цю роботу мали організувати піонерські табори, табори праці та відпочинку, натуралістів, туристів, які потребували більш широкого розповсюдження у практиці роботи загальноосвітніх шкіл⁵.

На виконання наказу Міністерства освіти Української РСР № 33 від 06 лютого 1957 року в школах республіки було проведено «Місячник саду і лісу», в результаті якого серед учнівської молоді широко розгорнулась робота з озеленення міст і сіл. У межах проведення заходу в школах, дитячих будинках, позашкільних установах було проведено роз'яснювальну роботу серед учнів та батьків. Учні шкіл займались висадженням дерев, кущів, озелененням населених пунктів, шкільних садиб, вулиць, дворів, шляхових магістралей. Так, учнями шкіл Запорізької області всього було посаджено 205362 дерев, з них плодкових – 77094, декоративних – 128268 та кущів – 76620⁶.

Згідно з рішенням XXII з'їзду Комуністичної партії Радянського союзу, основними завданнями школи були: залучення учнів до активної природоохоронної роботи, виховання в них любові до рідної природи та набуття навичок в роботі зі збереження і примноження природних багатств. На виконання цих завдань завідуючим районними та міськими відділами народної освіти, керівникам шкіл, дитячих будинків та позашкільних установ було доручено створити у всіх школах та позашкільних установах

⁵ Постанова IV пленуму ЦК ВЛКСМ «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти». *Керівні матеріали про школу*. Київ : Радянська школа, 1962. С. 245.

⁶ Інформація про проведення свята «Декада саду і лісу». *Державний архів Запорізької області*. Ф. 5474 Обласна станція юних натуралістів обласного відділу народної освіти м. Запоріжжя. Оп. 1, Спр. 15. 2 арк.

первинні організації товариства охорони природи, створити на базі кожної школи «зелений» патруль, взяти опіку над зеленими насадженнями в мікрорайоні школи, у скверах, парках, на автомобільних дорогах, закріпити за кожним учнем-членом товариства певну ділянку з охорони природи⁷.

На початку другої половини ХХ століття в Україні назріла необхідність створення ефективного громадського контролюючого органу, який стежив за виконанням природоохоронного законодавства та за використанням природних ресурсів країни. Таким органом стало Українське товариство охорони природи, засноване у 1946 році відповідною Постановою Ради Міністрів УРСР № 1273 від 26 липня 1946 року⁸. Одним із найважливіших завдань діяльності товариства було організація конкретної природоохоронної роботи юнацтва в навчальних закладах країни.

Одним із напрямків діяльності товариства було залучення молоді до природоохоронної роботи. Це мало відображення у річних планах роботи юнацької секції товариства, які передбачали організацію вивчення Закону «Про охорону природи УРСР» в усіх навчальних закладах, залучення учнів шкіл до членства у секції, починаючи з 3-го класу включно. Члени Товариства проводили роз'яснювальну роботу про охорону природи, в рамках якої організовувались лекції, бесіди, перегляд кінофільмів, діафільмів, випуск фотогазет, приурочених до «Тижня лісу і саду», «Дня птахів» та інших масових природоохоронних заходів. Кращі зразки роботи секції висвітлювались на радіо і телебаченні⁹.

Природоохоронна робота у школах набула розмаху починаючи саме з 60-х років ХХ століття, коли були прийняті закони союзних республік про охорону природи, якими визначалось місце загальноосвітніх навчальних закладів щодо збереження природних багатств. Питання охорони природи мали постати загальною настановою у виховній та навчальній діяльності школи і мати

⁷ Документи про роботу юнацької секції охорони природи. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*. Ф. 4698 Українське товариство охорони природи (1946-1974 рр.). Оп. 1. Спр. 207. Арк. 11-12.

⁸ Постанова Ради міністрів УРСР про організацію Українського товариства охорони природи *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*. Ф. 4698 Українське товариство охорони природи (1946-1974 рр.). Оп. 1. Спр. 2. Арк. 1-2.

⁹ Документи (план роботи, протоколи, інформація, довідки) про роботу юнацької секції охорони природи. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*. Ф. 4698 Українське товариство охорони природи (1946-1974 рр.). Оп. 1. Спр. 179. Арк. 49-50.

систематичний характер¹⁰. На виконання закону до змісту навчальних програм з біології, природознавства, хімії, географії, фізики були включені питання охорони природи¹¹. В законі було вказано на те, що всі громадяни УРСР зобов'язані брати участь в охороні природи і активно боротися з будь-якими порушеннями її правил. Учні загальноосвітніх шкіл почали більш масово залучати до участі у суспільно корисній роботі, що мала природоохоронне спрямування¹².

Учні шкіл брали участь у догляді за природою своєї місцевості. Про необхідність залучення учнів загальноосвітньої школи до природоохоронної роботи вказували численні накази Міністерства освіти УРСР. Так, наприклад, у наказі № 61 від 02 квітня 1964 року «Про участь шкіл республіки у поліпшенні благоустрою, озеленення і зовнішнього оформлення міст і селищ УРСР» вказувалось на необхідність у весняний та осінній періоди 1964 року організувати посадку садів та створення зелених огорож при школах. Вимагалось широке залучення учнів до соціалістичних змагань щодо забезпечення участі в проведенні місячника озеленення міст, населених пунктів, доріг, закріпленню ярів та схилів. Перед кожною школою ставилося завдання з насадження плодкових та декоративних дерев та закладення декоративних розсадників¹³.

В організації природоохоронної роботи учнів загальноосвітньої школи провідна роль належала вчителям біології та географії, оскільки окремий курс, присвячений цим питанням, у школах ще не вивчався. Однак, починаючи з 1955 року, до навчальних програм з біології та географії почали ширше включати питання природоохоронного змісту¹⁴. Наприклад, учні на уроках біології обов'язково повинні були займатись суспільно корисною працею на пришкольніх навчально-дослідних ділянках, поширення отримали

¹⁰ Охрана природы в работе средней школы : сб. статей / под ред. Л. Н. Соболева. Москва : Гос. учеб-пед. изд-во Мин. просвещения РСФСР, 1962. С. 5.

¹¹ Закон «Про охорону природи УРСР»: Закон УРСР від 30 червня 1960 року. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1960. № 23. С. 175.

¹² Федорова О. В. Організація природоохоронної роботи учнівської молоді в школах України : історичний аспект. *Проблеми сучасного педагогічного образования* : сб. статей. Ялта : РИО ГПА, 2015. Вып. 48. Ч. 2. С. 215-221.

¹³ Накази Міністерства освіти УРСР (06 січня – 23 грудня 1964 р.). *Державний архів Запорізької області*. Ф. 2505 Запорізький обласний відділ народної освіти. Оп. 2. Спр. 865. Арк. 129-130.

¹⁴ Захлебный А. Н. Школа и проблемы охраны природы : содержание природоохранных образования. Москва : Педагогика, 1981. С. 18.

заняття з догляду за свійськими тваринами. Проте варто зазначити, що у 60-х роках в навчальних дисциплінах природу розглядали односторонньо – тільки як джерело матеріальних благ, необхідне для задоволення постійно зростаючих потреб суспільства.

У публікаціях 60-х років педагоги вже зазначали про необхідність участі у цій роботі всього колективу навчального закладу та включення питань охорони природи у плани навчально-виховної роботи шкіл.

Аналіз тогочасних навчальних програм дає змогу зробити висновок про те, що зміст шкільної екологічної освіти недостатньо розкривав природоохоронні ідеї, не дотримано було систематичності та послідовності у розвитку природоохоронних знань, які мали фрагментарний, формальний характер. Проте починаючи з 1961 року до навчальних програм з біології, географії, хімії були внесені питання охорони природи. В організації природоохоронної роботи учнів загальноосвітньої школи у досліджуваний період спостерігалась відсутність систематичного спілкування дітей з природою, що мало негативні наслідки для формування досвіду екологічної поведінки в природі та інтересу учнів до участі у природоохоронній роботі.

Велике значення для природоохоронної роботи з молодшими школярами мав шкільний курс природознавства. У програмі для початкових класів вказувалось на необхідність залучення молодших школярів до суспільно корисної праці з метою охорони природи своєї місцевості. Ми погоджуємося із твердженнями науковців про важливість залучення дітей до безпосереднього спілкування з навколишнім середовищем. Сприяли цьому екскурсії, предметні уроки, лабораторні і практичні роботи, систематичні спостереження за природою, залучення школярів до підгодівлі птахів, догляду за садом і парком, озеленення території населених пунктів тощо.

Однак курс природознавства у 1950-64-ті роки у школах вивчався, починаючи лише з 4-го класу. Влучним є зауваження Т. Клевцова стосовно того, що в курсі природознавства для 4 класу не було спеціальної теми чи розділу про охорону природи, а тим більше в 2-3-х класах, де цей курс взагалі не вивчався¹⁵. Дискусії щодо доцільності викладання природознавства у молодших класах тривали багато років. Це питання обговорювалось учасниками об'єднаної сесії відділу біологічних наук АН СРСР і Академії педагогічних наук ще у 1953 році. Сесія у своїй постанові підкреслила важливість і

¹⁵ Клевцов Т. А. Дітям про охорону природи. *Радянська школа*. 1964. № 11. С. 52-53.

необхідність запровадження предметних уроків та екскурсій у початкових класах. Але суттєвих змін у цьому напрямі не відбулося протягом тривалого часу. Оскільки навіть у середині 60-х років питання з природознавства та охорони природи були майже вилучені з програм 1-3-х класів. Елементи природознавства були включені лише з деяких окремих питань пояснювального читання, при викладанні якого екскурсіям і предметним урокам приділялось недостатньо уваги. З цього приводу важливим є висновок І. Бугаєвича та Ф. Кисельова про необхідність чіткого визначення курсу природознавства починаючи з 1 класу, що мало сприяти всебічному розвитку учнів початкових класів, розвивати в них інтерес до вивчення, дослідження та охорони природи¹⁶.

Перед загальноосвітніми навчальними закладами ставилось завдання щодо поширення природоохоронної роботи серед учнів. Зокрема, школам рекомендувалось у процесі навчально-виховної роботи, зокрема на уроках пояснювального читання, біології, географії знайомити учнів з природними багатствами рідного краю, їх охороною та заходами, що здійснюються для збільшення цих багатств; широко практикувати при цьому демонстрування відповідних кінофільмів; при всіх школах організувати юнацькі секції охорони природи; щороку проводити масові природоохоронні заходи; в плани роботи красназнавчих, географічних та натуралістичних гуртків внести теми з охорони природи. Також серед комсомольських і піонерських організацій було розгорнуто роботу з принаджування та охорони корисних птахів, охорони природних зелених масивів, насаджень і водойм. Контроль за навчально-виховною роботою, що проводиться серед учнів з питань охорони природи, здійснювали під час перевірок працівники Районних відділів народної освіти¹⁷.

Варто зазначити, що у 60-ті роки діяльність школи з охорони природи переважно була спрямована на виконання закону «Про охорону природи». Природоохоронна робота стала систематичною, мала переважно практичний характер, однак ще практично не говорили про екологічну освіту, більше уваги приділялось безпосередньому залученню учнів до природоохоронної роботи.

¹⁶ Бугаєвич І. В., Кисельов Ф. С. Природознавство в початкові класи. Радянська школа. 1965. № 4. С. 54-57.

¹⁷ Матеріали про залучення школярів до озеленення доріг, шкільних територій (29 листопада 1955 – 13 квітня 1957). *Державний архів Запорізької області*. Ф. 2505 Запорізький обласний відділ народної освіти. Оп. 2. Спр. 7. 85 арк.

У публікаціях цього періоду педагоги та науковці широко використовують поняття «природоохоронна робота», яка здійснювалась у тісному поєднанні з дослідницькою, сільсько-господарською та суспільно корисною працею. У школах широко пропагувалось виховання пізнавальних інтересів суспільно корисного спрямування, організовуючи навчання так, щоб учні, виходячи спочатку з особистих мотивів, переключали свою діяльність на користь колективу та суспільства. Особливо цінною в цьому, на думку О. Киричук та Л. Нарочної, була посиljena сільськогосподарська праця. Така робота була не лише засобом морального виховання, але й джерелом збагачення знань учнів про природу своєї місцевості та необхідність її охорони¹⁸.

Влучним є зауваження Д. Сергієнка про те, що колективна природоохоронна робота часто переростала рамки шкільної роботи і ставала фактором державного значення, особливо у справі з допомоги школярів у здійсненні сталінського плану перетворення природи. В межах цієї роботи учнями шкіл у 1951 році в Україні було посаджено 17 млн. плодкових, лісових та декоративних дерев і кущів¹⁹.

Таким чином, у 1946-1964-ті роки природоохоронна робота учнів загальноосвітньої школи здійснювалась переважно під час проведення позаурочних, позакласних та позашкільних занять, під час яких педагоги акцентували увагу на отриманні школярами практичного досвіду природоохоронної діяльності. Зміст природоохоронної роботи учнів полягав у залученні школярів до суспільно корисної та сільськогосподарської праці, що регламентувалось навчальними програмами з біології, до яких було включено обов'язкове відпрацювання практичного курсу на пришкольніх навчально-дослідних ділянках. Поширення набули природоохоронні свята, при школах почали створюватися первинні організації товариства охорони природи. У 60-х роках свою діяльність розпочали «зелені» та «голубі» патрулі. Отже, 1946-64-ті роки можна охарактеризувати як період відродження природоохоронної роботи, що полягало у розширенні її змісту та впровадження у практику діяльності загальноосвітніх навчальних закладів нових форм природоохоронної роботи.

¹⁸ Киричук О. І., Нарочна Л. К. Виховання у дітей інтересу до природи. *Радянська школа*. 1968. № 5. С. 54.

¹⁹ Сергієнко Д. Л. Позакласна і позашкільна робота з Мічуринської біології. *Радянська школа*. 1951. № 6. С. 43.

2. Розвиток природоохоронної роботи учнівської молоді у 1965-1990 роках

Початок наступного періоду (1965-1990 рр.) пов'язаний із прийняттям наказу Міністерства освіти УРСР № 123 від 26 червня 1964 року «Про стан і заходи дальшого поліпшення роботи шкіл і позашкільних установ з охорони і збагачення природи», в якому було зазначено, що «робота з охорони і збагачення природи в школах і позашкільних установах ще не стала масовою, юнацькі секції проводять недостатню роз'яснювальну роботу серед дітей і молоді щодо бережливого ставлення до багатств природи». У зв'язку з цим перед шкільними та позашкільними закладами освіти ставилися нові завдання щодо організації природоохоронної роботи в школі, що передбачали здійснення широкої пропаганди ідей охорони природи, посилення роботи з виховання в учнів почуття любові до природи, вивчення і популяризування в пресі і по радіо кращого досвід організації масової природоохоронної роботи²⁰.

Означений період характеризувався розробкою теоретичних основ екологічної освіти і виховання, в школах було запроваджено систему природоохоронної роботи, основними напрямками якої були:

- розкриття наукових основ охорони природи;
- виховання свідомого, турботливого ставлення до природи в процесі навчально-виховної роботи;
- практична участь школярів в охороні природи²¹.

Досліджуваний період відрізняється не тільки реформуванням радянської загальноосвітньої школи, а й розвитком природоохоронного руху учнівської молоді та масовим залученням школярів до природоохоронної роботи. Підтвердженням цьому є організація у 1965 році Республіканською Радою піонерської організації, Міністерством освіти УРСР, Республіканським товариством охорони природи і Центральною станцією юних натуралістів естафети піонерів і учнів шкіл УРСР «За ленінське ставлення до природи». Естафета мала на меті сприяння вихованню в учнів любові до природи і бережливого ставлення до неї, широко розгорнути роботу щодо масового залучення піонерів і учнів шкіл республіки до свідомої суспільно корисної роботи з вивчення, охорони та збагачення природних багатств. В естафеті брали участь школи, школи-інтернати, учнівські виробничі бригади, піонерські

²⁰ Накази Міністерства просвіти УРСР (01 червня – 26 грудня 1964 р.). *Державний архів Запорізької області*. Ф. 2505 Запорізький обласний відділ народної освіти. Оп. 2. Спр. 866. Арк. 21-24.

²¹ Матрусов І. С. Школа и охрана природы. Москва : Знание, 1976. 64 с.

дружини і загони, комсомольські організації, гуртки юннатів, юнацькі секції товариства охорони природи, позашкільні дитячі установи, філії товариства охорони природи. Для цілеспрямованого проведення естафети з вивчення, охорони і збагачення природи рідного краю області районні оргкомітети розробляли, виходячи з місцевих вимог, завдання шкільним штабам. Штаб естафети створював у школі загони, завданнями яких була організація юнацької секції Товариства охорони природи.

Природоохоронна робота у школах республіки набула поширення у всіх без винятку областях. Так, протягом 1966-1967 навчального року юні охоронці природи школи № 72 м. Запоріжжя посадили 500 декоративних дерев у парку ім. Жовтневої Революції, який на той час закладався вздовж Дніпра протягом 10 км, учні створили розарій, в якому посадили 500 кущів троянд. Алею «Юність» з 2000 беріз посадили учні 10 класу Гвинтівської середньої школи Сумської області. Цікаві і корисні традиції природоохоронної роботи існували у Великолазівській середній школі Ужгородського району Закарпатської області. Учні школи посадили у шкільному парку 5 тис. ранньоквітучих рослин різних видів, облаштували квітники вздовж дороги до села. Учні школи взяли під свою охорону дамбу на річці і заклали там алею випускників, де посадили 400 молодих лип. Таким чином, участь кожного учня школи у природоохоронній роботі була невід'ємною складовою частиною всього педагогічного процесу з виховання підростаючого покоління. Отже, ми бачимо, що у багатьох школах республіки існували свої природоохоронні традиції, які склалися впродовж багатьох років.

Однак, як зазначалось у річному звіті Республіканської станції юних натуралістів за 1966-67 навчальний рік, природоохоронна робота учнів загальноосвітніх шкіл ще не скрізь знаходилась на належному рівні. У зв'язку з цим, посилена увага приділялась залученню школярів до масових природоохоронних заходів (конкурсів, естафет, свят тощо)²².

Починаючи з другої половини 60-х років у змісті навчальних програм було розширено вміст природоохоронних знань, що мали отримувати учні²³. Однак, як зазначав А. Захлебний, представлені у навчальних програмах природоохоронні знання були переважно

²² Звіт про роботу Центральної станції юних натуралістів (1966-1967 н.р.). *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*. Ф 166 Міністерство освіти УРСР (1917-1988). Оп. 15. Спр. 6131. 45 арк.

²³ Программы средней школы на 1966 – 67 уч. год. Москва : Учпедгиз, 1965. 280 с.

фрагментарними і не мали цілісної системи. Питання охорони природи, на думку педагога, мали переважно формальний характер, а природоохоронна освіта в школі не була спрямованою на розкриття ідей оптимізації взаємодії суспільства та природи. За висновками вченого, у змісті шкільної освіти недостатньо розкривався ряд найважливіших природоохоронних ідей, на основі яких формується природоохоронна свідомість учнів²⁴.

Одним із основних завдань усіх навчально-вихованих закладів у досліджуваній період вважалося прищеплення дітям і молоді любові до знань і праці, про що йшла мова у постанові Верховної Ради УРСР «Про подальше поліпшення роботи шкіл, професійно-технічних училищ, середніх спеціальних навчальних закладів, дошкільних та позашкільних установ Української РСР»²⁵. Цією ж постановою вимагалось забезпечення широкого розгортання позакласної та позашкільної роботи з учнівською молоддю, організація для них краєзнавчих гуртків, туристичних походів, піонерських та молодіжних таборів праці та відпочинку.

У навчально-виховному процесі загальноосвітніх шкіл у другій половині 60-х років багато уваги приділялось трудовому вихованню молоді, поєднанню навчання з продуктивною працею, що реалізовувалось у різноманітних формах діяльності школярів, серед яких особливе місце належало природоохоронній роботі²⁶. Природоохоронна робота збагачувалась новими формами і методами, здійснювалась як на уроках, так і в позаурочний час, а також під час проведення позакласних заходів. Даний вид діяльності став предметом піклування не тільки вчителів біології та географії, а й всієї школи. Учні масово залучались до природоохоронних заходів, гуртків, секцій, школярі брали участь у роботі виробничих бригад, займались озелененням шкіл та населених пунктів тощо.

У 70-ті роки природоохоронна робота учнів загальноосвітньої школи почала набувати більш масового характеру. У школах і позашкільних установах республіки у 1970 році працювало вже

²⁴ Захлебный А. Н. Школа и проблемы охраны природы : Содержание природоохранного образования. Москва : Педагогика, 1981. С. 26-30.

²⁵ Постанова Верховної Ради України про дальше поліпшення роботи шкіл, проф.-тех. училищ, середніх спеціальних навчальних закладів та позашкільних установ Української РСР. *Радянська школа*. 1965. № 8. С. 1-8.

²⁶ Бондар А. Г. Справа всієї партії, всього народу. *Радянська школа*. 1967. № 1. С. 5.

понад 15 тис. юнацьких секцій товариства охорони природи²⁷, а у 1973 році їх налічувалось 26,5 тисяч, якими було охоплено понад 4 млн. школярів, діяли понад 20 тис. загонів «зелених» патрулів із залученням 250 тис. учнів, 5 тис. «голубих» патрулів, до складу яких входило 35 тис. учнів. В республіці працювало понад 460 шкільних лісництв, у складі яких налічувалось близько 40 тис. учнів. За шкільними лісництвами було закріплено 37 тис. га лісу. Члени шкільних лісництв упродовж року виготовили і розвішали 670230 гніздівель, 580360 годівниць, зібрали 52 тонни різних коренів для птахів, 28 тонн коренеплодів, 290 тонн сіна²⁸.

В цей період широкого розповсюдження набуває пропаганда природоохоронних знань, у педагогічній теорії та практиці популярності набув термін «природоохоронна просвіта». Зміст цього поняття включав у себе в основному масове розповсюдження знань, не акцентувалось належної уваги на необхідності залучення школярів до активної діяльності, за допомогою якої учні могли застосовувати отриманні знання на практиці²⁹.

Задля успішного розв'язання проблеми охорони природи, на думку Б. Вольтовського, потрібна була постійна увага до них, широке роз'яснення їх значення, поширення наукових знань серед населення³⁰. Пропаганда ідеї охорони природи серед учнівської молоді включала в себе лекції, бесіди, доповіді, які організовував учитель. Ці заходи були закріплені постановою ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР «Про посилення охорони природи і поліпшення використання природних ресурсів»³¹, якою ставилося завдання посилити серед населення розповсюдження знань з охорони природи і роз'яснення важливості раціонального використання її багатств. У зв'язку з чим розширювався випуск інформаційної, науково-популярної, художньої літератури і кінофільмів з питань охорони природи, посилювалась лекційна

²⁷ Річний звіт про роботу Центральної станції юних натуралістів за 1970 р. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*. Ф. 166 Міністерство освіти УРСР (1917-1988). Оп. 15. Спр. 7613. 50 арк.

²⁸ Документи (плани роботи, протоколи, довідки, інформації, звіти) про роботу юнацької секції за 1973 р. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*. Ф. 4698 Українське товариство охорони природи (1946-1974 рр.). Оп. 1. Спр. 436. Арк. 55-57.

²⁹ Захлебный А. Н. На экологической тропе. Москва : Знание, 1986. С. 7.

³⁰ Вольтовський Б. І. Природоохоронна робота серед молоді республіки. *Радянська школа*. 1971. № 8. С. 65.

³¹ Постанова ЦК КПУ та Ради Міністрів КПУ «Про посилення охорони природи і поліпшення використання природних ресурсів». *ЗП УРСР*. 1973. № 5. С. 35.

пропаганда тощо. На шпальтах періодичних видань було розширено висвітлення питань, пов'язаних із посиленням охорони природи і покращення використання природних ресурсів. Більше уваги приділялось викладанню природознавства, вивченню питань раціонального використання і охорони навколишнього середовища у всіх навчальних закладах країни.

У навчально-виховній роботі школи продовжувалось дотримання курсу на зв'язок навчання і виховання з життям, що було закріплено у законі УРСР «Про народну освіту»³². Зокрема у статті 22 Закону вказано на те, що трудове виховання і професійна орієнтація учнів здійснюється в процесі вивчення основ наук, трудового навчання, організації різноманітної позакласної діяльності, суспільно корисної праці учнів. Навчання і виховання учнів середньої загальноосвітньої школи, як зазначалось у Законі, здійснюється у процесі навчальної роботи, позакласних і позашкільних занять і суспільно корисної праці. Таким чином, зусилля навчально-виховного процесу тогочасної школи були спрямовані на підготовку учнів до активної трудової і громадської діяльності, виховання в них прагнення до вдосконалення отриманих знань і вмінь та формування навичок їх застосування на практиці.

Природоохоронні завдання школи були визначені постановою Верховної Ради СРСР «Про заходи щодо подальшого покращення охорони природи і раціонального використання природних ресурсів»³³, в якій охорона природи і раціональне використання природних ресурсів визначались як одне із найважливіших загальнодержавних завдань. Також наголошувалось на необхідності поліпшення підготовки учнів шкіл, середніх спеціальних і вищих навчальних закладів в області природознавства та захисту природного середовища та їх залучення до участі у природоохоронних заходах.

Вагоме місце, як і в попередній період, щодо організації навчально-виховного процесу посідала суспільно корисна праця учнів. Так у наказі «Про поліпшення організації суспільно-корисної праці в загальноосвітній школі»³⁴ вказувалось на необхідність

³² Закон Української Радянської Соціалістичної республіки «Про народну освіту». *Радянська школа*. 1974. № 8. С. 2-18.

³³ Про заходи по подальшому поліпшенню охорони природи і раціональному використанню природних ресурсів: Постанова Верховної Ради СРСР від 20 вересня 1972 року. *Відомості Верховної Ради СРСР*. 1972. № 39. С. 346.

³⁴ Лист Міністерства освіти СРСР «Про поліпшення організації суспільно-корисної праці в загальноосвітній школі» від 30.12.1971 р. № 84-М. *Збірник наказів та інструкцій МО УРСР*. 1972. № 6. С. 5.

поширення суспільно корисної праці учнів та покращення рівня її організації та змісту. Відповідно до наказу суспільно корисна праця ставала обов'язковою для всіх учнів. Наголошувалось на обов'язковому залученні школярів до природоохоронної роботи шляхом їх активної участі у роботі природоохоронних гуртків, організацій та секцій, підвищення рівня мотивації молоді для участі у природоохоронних заходах.

Зазначена тенденція спостерігалась і у 80-ті роки. У матеріалах XXVI з'їзду КППС наголошувалось на необхідності поліпшення підготовки школярів до трудового виховання та суспільно корисної праці. Таким чином, природоохоронна робота учнів здійснювалась переважно у контексті трудового навчання і професійної орієнтації учнівської молоді. Велике значення в цьому мали діяльність навчально-виробничих бригад, цехів, дільниць на підприємствах, таборів праці і відпочинку. У різноманітних трудових об'єднаннях школярів на той час брали участь понад 1,4 млн. учнів. Усі старшокласники були охоплені поглибленим трудовим навчанням, постійно удосконалювались форми їх участі у суспільно корисній праці у природі³⁵. Перед Міністерством освіти СРСР ставилося завдання посилити увагу до екологічного виховання школярів, дбати про виховання у них любові до природи, почуття відповідальності за збереження навколишнього середовища³⁶.

Все частіше педагоги говорили про необхідність інтеграції екологічних знань до навчальних предметів не лише природничого циклу, що мало зробити процес засвоєння цих знань більш системним та забезпечити глибоке усвідомлення школярами проблем охорони природи в різних аспектах.

Велике значення для досягнення цієї мети має побудова змісту навчальних програм. 70-ті роки можна охарактеризувати як період підсиленням природоохоронного аспекту шкільного виховання, що було вмотивоване загостренням екологічних проблем.

Найбільш вагомими предметами шкільної програми для засвоєння екологічних знань все ще залишались біологія, географія та хімія. Значення вивчення біологічних дисциплін для виховання в учнів дбайливого ставлення та любові до природи висвітлювалось на шпальтах періодичних видань. Так, у статті Л. Лаврух були розкриті можливості шкільного курсу ботаніки для оволодіння учнями елементарних правил поведінки в природі. Набуті знання з ботаніки,

³⁵ XXVI з'їзд КППС і завдання загальноосвітньої школи. *Радянська школа*. 1981. № 5. С. 7.

³⁶ Волкова А. С. Екологічне виховання школярів. Київ : Знання, 1985. С. 4.

на думку вченого, допомагали учням усвідомити необхідність реальної охорони рослин, попередження негативних наслідків втручання в природу, чому сприяли практичні справи. Виховання в учнів потреби охороняти природу логічно продовжувалось на уроках зоології, на яких школярі дізнавались про взаємозв'язок людини та тварин, про невіддільність людини від природи. Ми згодні з думкою Л. Лаврух, що природоохоронна освіта має передбачати практичні заходи, проведення яких допоможе учням переконатись у необхідності захисту навколишнього середовища від забруднення, збереження видової різноманітності біосфери, охорони рідкісних видів тварин³⁷.

Шкільні плани навчання та виховання передбачали природоохоронну просвіту школярів задля того, щоб вони могли вивчати, берегти та своїм трудом примножувати природні багатства. У школах досліджуваного періоду ця задача вирішувалась у процесі викладання природознавства, географії, біології, трудового навчання та сільськогосподарської праці. Особливе місце мала саме сільськогосподарська праця. Процес виховання у школярів середнього віку елементів екологічної культури у процесі їх практичної діяльності на об'єктах сільського господарства досліджений Н. Пустовіт. Серед педагогічних умов формування екологічної культури учнів автор виокремлює організацію спеціальної природоохоронної діяльності учнів та обов'язкову екологічну мотивацію суспільно корисної, виробничої праці школярів. Вельми важливо, що науковцем встановлені педагогічні закономірності формування особистості школяра шляхом органічного поєднання екологічно орієнтованого трудового навчання з суспільно корисною та виробничою працею щодо вивчення, охорони та раціонального використання природи. Практичну діяльність з охорони природи Н. Пустовіт визначає як один із елементів екологічної культури. При цьому авторка наголошує на необхідності практичного застосування екологічних знань шляхом залучення учнів до цілеспрямованої, систематичної, усвідомленої діяльності з вивчення, охорони та поліпшення навколишнього природного середовища³⁸.

Завдяки систематичному вивченню предметів у загальноосвітній школі створювалась база для свідомого сприйняття

³⁷ Лаврух Л. П. Деякі питання природоохоронної освіти учнів. *Радянська школа*. 1981. № 1. С. 36-41.

³⁸ Пустовит Н. А. Экологическое воспитание в процессе обучения сельскохозяйственному труду : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Киев, 1988. С. 10-17.

природоохоронних знань, їх послідовного формування й узагальнення на різних етапах навчання. При цьому основні питання з охорони природи розглядались при вивченні біології, географії, хімії, в меншій мірі на уроках фізики, математики та гуманітарних предметів³⁹.

Структура і зміст тогочасних навчальних програм, на думку І. Ткачук, відкривали перед учителями нові можливості систематично і послідовно працювати над вирішенням завдань залучення учнів до охорони природи, нагромаджувати відповідний матеріал та підводити учнів до необхідних висновків та узагальнень. У статті зазначено про необхідність недопущення обмеження засвоєння програмного матеріалу лише теоретичними знаннями. На думку І. Ткачук, потрібна активна участь школярів в охороні та збереженні природних багатств рідного краю, практичного виконання законів природоохоронного спрямування⁴⁰.

Таким чином, у навчальних програмах 70-х років простежується тенденція на спрямування навчально-виховного процесу загальноосвітніх навчальних закладів на виховання у школярів раціонального ставлення до природних багатств та забезпечення їхньої практичної діяльності, спрямованої на охорону навколишнього середовища та відновлення природних ресурсів.

У навчальних програмах радянської школи, починаючи з 80-х років, посилену увагу почали приділяти екологічним питанням, у предмети природничо-наукового і географічного циклів були введені елементи екологічного навчання і виховання. Педагоги вважали недостатнім просто давати школярам певні традиційні відомості про значення і охорону рослин і тварин. Необхідно було розкривати взаємозв'язки між організмами, показувати зміни в природних угрупованнях, які відбуваються в результаті втручання людини в природу, можливості запобігання руйнуванню природних комплексів, прагнути усвідомлення зростаючої залежності природи від діяльності людини. Вчені (А. Захлебний, І. Зверев, І. Суравегіна⁴¹) писали про те, що вчителю необхідно застосовувати системний підхід до природоохоронної освіти учнів, що дає змогу

³⁹ Михеев А. В., Константинов А. В. Охрана природы : уч. пособие для СПТУ. Москва : Высш. шк., 1986. С. 207-208.

⁴⁰ Ткачук І. В. Природоохоронна робота в школі. *Початкова школа*. 1971. № 9. С. 17.

⁴¹ Захлебный А. Н., Зверев И. Д., Суравегина И. Т. Охрана природы в школьном курсе биологии : пособ. для учителя. Москва : Просвещение, 1977. 207 с.

досягти розуміння школярами можливих шляхів захисту навколишнього природного середовища. При вивченні біології проблеми охорони навколишнього середовища вивчалися у курсах ботаніки, зоології, загальної біології. Більш докладно ці питання вивчалися на факультативних заняттях та під час роботи гуртків та секцій. Набуті знання допомагали учням усвідомити необхідність власної участі у справі охорони природи. Природоохоронна освіта передбачала і проведення також природоохоронних заходів, під час яких учні мали усвідомити, коли виникає потреба охорони природи. На уроках та під час позакласної роботи в органічному зв'язку зі змістом навчального матеріалу вчитель біології повинен показувати учням необхідність охорони, доцільного використання і примноження природних багатств.

Велике значення для організації природоохоронної роботи, на думку М. Миленіної, мав курс трудового навчання. Посилення природоохоронного аспекту трудової підготовки школярів, як зазначала педагог, мав велике значення для усвідомлення ними необхідності берегти навколишнє середовище, раціонально використовувати природні ресурси, бути справжніми господарями рідної землі⁴².

На уроках трудового навчання й природознавства вчителі давали учням основи природоохоронних знань: ознайомлювали з різноманітними представниками тваринного і рослинного світу, розкривали зв'язки між природними явищами та об'єктами, пояснювали вплив людини на флору і фауну. Але задля того, щоб любов дітей до природи ставала дією, необхідною умовою було залучення їх до безпосередньої участі у природоохоронній роботі⁴³.

Таким чином, основні завдання навчально-виховного процесу загальноосвітньої школи у 80-х роках були спрямовані на формування у підростаючого покоління дбайливого та бережливого ставлення до рідної природи шляхом залучення учнівської молоді до природоохоронної роботи.

У загальному вигляді природоохоронна робота учнів з охорони природи була спрямована на досягнення двох цілей. Перша полягала в тому, щоб виховати у кожного школяра потреби свідомо дотримуватись норм поведінки в природі, друга – формувати навички бережливого використання, захисту та покращенню

⁴² Миленіна М. Т. Природоохоронний аспект трудової підготовки учнів загальноосвітньої школи. *Радянська школа*. 1982. № 8. С. 66-68.

⁴³ Виховувати ленінське ставлення до природи. *Початкова школа*. 1974. № 7. С. 1-4.

навколишнього середовища, а також виховання нетерпимого відношення до всіх проявів безвідповідального ставлення до природи. Практична реалізація цих цілей передбачала масове залучення учнів до природоохоронної роботи.

Зміст природоохоронної роботи учнівської молоді у 1965-1990 рр. визначався чисельними нормативно-правовими документами, в яких мова йшла про покращення охорони природи в країні та необхідність залучення до цієї справи школярів, що було вмотивоване суттєвим погіршенням екологічної ситуації в країні. Вагоме місце у природоохоронній роботі в окреслений період займали учнівські виробничі бригади, головна мета створення яких полягала у забезпеченні трудового навчання і професійної орієнтації учнівської молоді.

Таким чином, у досліджуваний період природоохоронна робота учнів посідала значне місце в системі навчально-виховного процесу загальноосвітніх шкіл. Подальшого розвитку набула суспільно корисна праця природоохоронного спрямування. Зусилля школи були спрямовані на виховання молоді з високим рівнем сформованості екологічної відповідальності. Науковцями та педагогами було здійснено теоретичне обґрунтування мети та змісту екологічної освіти і виховання, яка полягала у пошуку шляхів гармонійного поєднання навчальної діяльності та природоохоронної роботи.

3. Розвиток природоохоронної роботи учнівської молоді в умовах становлення освітньої системи української держави (1991-2000 рр.)

Наступний етап (1991-2000 рр.) – розвиток природоохоронної роботи учнівської молоді в умовах становлення освітньої системи української держави. В цей час визначилися основні напрями реформування навчально-виховного процесу загальноосвітньої школи. Було започатковано нову ідеологію освіти, яка мала б працювати на процес державотворення, становлення народу України як політичної нації.

В цей період екологічна ситуація в країні суттєво погіршилась, що було пов'язано, перш за все, із аварією на Чорнобильській АЕС. Наслідки цієї трагедії вимагали прийняття невідкладних заходів. Так, у постанові Верховної Ради УРСР «Про екологічну обстановку в республіці та засоби щодо її докорінного покращення»⁴⁴ Міністерству народної освіти УРСР та іншим міністерствам і

⁴⁴ Про екологічну обстановку в республіці та засоби по її докорінному покращенню : Постанова Верховної Ради Української РСР, лютий 1990 року. *Радянська Україна*. 1990. 1 березня. С. 5.

відомствам було доручено забезпечити підвищення рівня екологічного виховання та екологічної освіти і культури населення.

У 1991 році був прийнятий закон «Про охорону навколишнього середовища»⁴⁵, в якому вказувалось на право всіх громадян України на безпечне для їх життя та здоров'я навколишнє природне середовище. Крім того, статтею 12 цього закону визначені також і обов'язки громадян берегти природу, охороняти, раціонально використовувати її багатства. У статті 7 закону зазначалось, що необхідність підвищення екологічної культури суспільства і професійна підготовка спеціалістів забезпечуються загальною обов'язковою комплексною освітою та вихованням в галузі охорони навколишнього природного середовища, в тому числі в дошкільних дитячих закладах, в системі загальної середньої, професійної та вищої освіти, підвищення кваліфікації та перепідготовки кадрів.

На початку 90-х років відбувається реформування змісту освітньої системи держави, що знайшло своє відображення у чисельних нормативно-правових документах.

Основні шляхи та напрями реформування системи навчально-виховного процесу загальноосвітньої школи були окреслені «Концепцією виховання дітей та молоді у національній системі освіти»⁴⁶, прийнятою у 1996 році. Цим документом виховання екологічної культури підростаючого покоління визначалось метою національного виховання. Головними виховними завданнями школи вважались виховання в учнів усвідомлення глибокого зв'язку з природою, любов до рідної землі, вироблення екологічної культури людини, прищеплення основ глобального екологічного мислення, розуміння необхідності гармонії її відносин з природою. Відповідно до цієї концепції екологічне виховання дітей та молоді передбачало залучення вихованців до природоохоронної діяльності, негативне ставлення до тих, хто завдає шкоди природі.

Необхідність залучення молоді до природоохоронної роботи визначалась також Концепцією позашкільної освіти і виховання⁴⁷, яка була затверджена у 1996 році. Цим документом встановлювались основні напрями та зміст позашкільної освіти і виховання, серед яких

⁴⁵ Закон України «Про охорону навколишнього середовища». *Відомості Верховної Ради України*. 1991. № 41. С. 547.

⁴⁶ Концепція виховання дітей та молоді у національній системі освіти. *Виховна робота в закладах освіти України* : метод. матеріал. Київ : ЗІММ, 1998. Вип. 4. С. 179-237.

⁴⁷ Концепція позашкільної освіти та виховання. *Інформаційний збірник Міністерства освіти України*. 1997. № 7. 28 с.

варто виділити еколого-природничий. Головна мета цього напрямку полягала у забезпеченні оволодінням знаннями про навколишнє середовище (природне і соціальне), усвідомлення себе частиною природи та можливістю постійного спілкування з нею; формуванням екологічної культури особистості, набуттям навичок і досвіду вирішення екологічних проблем та передбаченням можливих наслідків власної природоперетворюючої діяльності; залученням до практичної природоохоронної роботи, екологічної діяльності щодо збереження навколишнього середовища.

Однак, як зазначає А. Слєпченко⁴⁸, деякі з нормативно-правових актів одночасно із загальними питаннями екологічної освіти значну увагу приділяють певним її напрямкам, що виокремлюються відповідно до особливостей різних видів діяльності в галузі екології.

Певною мірою залученню учнів до природоохоронної роботи сприяло прийняття Міністерством освіти і науки України наказу «Про відновлення та розвиток навчально-дослідних земельних ділянок у середніх та позашкільних закладах освіти»⁴⁹ та розробка проекту «Положення про куточок живої природи загальноосвітніх і позашкільних навчальних закладів»⁵⁰.

Перед органами управління освітою, як зазначала А. Беґека⁵¹, постало відповідальне завдання – організувати в усіх навчальних закладах екологічну освіту і виховання, які мали будуватися на міжпредметній основі, збагачувати учнів необхідними знаннями про навколишнє середовище та його охорону, сучасними підходами до вирішення проблем взаємозв'язку природи і людини. Відбудова та реформування тогочасної освітньої системи вимагала досягнення якісно нового рівня вивчення природничих наук, оптимального поєднання гуманітарної та природничо-математичної складових освіти, формування у дітей та молоді екологічної культури, любові до природи, гармонії відносин з нею.

⁴⁸ Слєпченко А. А. Законодавство України про екологічну освіту : загальна характеристика. *Вісник Київського нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка*. 2005. № 65-66. С. 84-87.

⁴⁹ Про відновлення та розвиток навчально-дослідних земельних ділянок у середніх та позашкільних закладах освіти: Наказ Міністерства освіти України № 248 від 04.07.97. *Інформаційний збірник Міністерства освіти України*. 1997. № 21. С. 23-25.

⁵⁰ Положення про куточок живої природи загальноосвітніх і позашкільних навчальних закладів (Затверджено Наказом МОН України № 456 від 09.08.2002 р.). URL : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0715-02>.

⁵¹ Беґека А. Екологічна освіта: стан і завдання. *Рідна школа*. 1995. № 6. С. 33-34.

В цей період на зміну традиційним формам природоохоронної роботи приходять нові, наприклад: екологічні загони, студії, об'єднання аматорів, екопатрулі тощо.

Таким чином, зміст природоохоронної роботи учнів загальноосвітньої школи полягав у дотриманні зв'язку теоретичних екологічних знань з практичною природоохоронною роботою та безпосереднім спілкуванням учнів з природою. Найпоширенішими формами природоохоронної роботи у цей період були екскурсії, трудові та екологічні практикуми, польові табори, екологічні клуби тощо.

Однак, досліджуваний етап розвитку природоохоронної роботи учнів загальноосвітньої школи характеризувався недостатньою, на нашу думку, увагою педагогів та громадськості до організації практичної природоохоронної роботи учнів, що було пов'язане із політичною та соціально-економічною кризою в державі.

4. Розвиток природоохоронної роботи

учнів загальноосвітньої школи на початку XXI століття

Починаючи з 2001 року, в розвитку системи природоохоронної роботи учнів загальноосвітньої школи формується новий етап, зумовлений прийняттям Концепції екологічної освіти України⁵². Цим документом було визначено основну мету екологічної освіти: «формування екологічної культури окремих осіб і суспільства в цілому, формування навичок, фундаментальних екологічних знань, екологічного мислення і свідомості». Концепцією окреслені основні завдання екологічної освіти, серед яких для нашого дослідження важливими є наступні: розвиток особистої відповідальності за стан природи, вміння прогнозувати особисту діяльність, розвиток умінь приймати відповідальні рішення щодо вирішення проблем охорони навколишнього середовища, оволодіння нормами екологічно грамотної поведінки. Концепцією визначаються основні компоненти екологічної освіти: екологічні знання, екологічне мислення, екологічний світогляд, екологічна етика, екологічна культура. Кожному компоненту, як зазначено у документі, відповідає певний ступінь екологічної зрілості: від елементарних екологічних знань до практичної їх реалізації шляхом залучення учнів до природоохоронної роботи.

На початку XXI століття природоохоронна робота учнівської молоді набуває більш глобального значення, оскільки нестримно погіршується екологічна ситуація як в Україні, так і у всьому світі,

⁵² Концепція екологічної освіти України. Київ : Аспект-Поліграф, 2008. 32 с.

що потребує залучення всього населення до роботи зі збереження навколишнього середовища. Саме тому виховний процес загальноосвітньої школи має бути спрямованим на формування у підростаючого покоління екологічної культури засобами природоохоронної роботи.

Враховуючи вищезазначене, можна стверджувати, що завданням сучасної загальноосвітньої школи є формування в учнів ціннісних орієнтацій та життєвих компетентностей, особливе місце серед яких належить екологічній складовій. Це підкреслюється у запроваджених освітніх стандартах, де важлива роль відводиться формуванню у школярів екологічних компетентностей у процесі здійснення навчання та виховання.

З огляду на це проаналізуємо аспекти природоохоронної роботи учнів загальноосвітньої школи у державних стандартах.

На початку XXI століття природоохоронна робота з учнями, як і в минулі роки, проводиться переважно під час позакласної та позашкільної вихованої роботи екологічного спрямування. При цьому, як зазначає С. Лебідь, характерним є посилення практичної спрямованості екологічної освіти, що передбачає залучення школярів до участі у природоохоронній роботі⁵³. Формування в учнів знань про залежність екологічних проблем від поведінки кожної людини на планеті в тому конкретному місці, де вона живе, розуміння сутності екологічних проблем, причин їх виникнення, усвідомлення необхідності їх недопущення є певним стимулом для дотримання правил поведінки у навколишньому середовищі, виробленні навичок природоохоронної роботи.

Також варто зазначити, що характерним для сучасного етапу розвитку природоохоронної роботи учнів загальноосвітньої школи є втрата цілої низки форм («голубі» та «зелені» патрулі, табори праці і відпочинку, робота на пришкільних навчально-дослідних ділянках) та методів, які мали місце у другій половині XX століття. Така тенденція почала спостерігатися ще під час урбанізації країни, що призвело до зменшення кількості пришкільних навчально-дослідних ділянок.

На початку XXI століття у загальноосвітніх навчальних закладах продовжується розвиток екологічної освіти з урахуванням особливостей регіональних екологічних проблем. Так, у школах

⁵³ Лебідь С. Г. Цілісна модель шкільного навчально-виховного процесу екологічної спрямованості. *Екологічна освіта і виховання: досвід та перспективи* : матеріали Всеукр. наук-практ. конф. Київ : Центр екологічної освіти та інформації, 2001. С. 149-152.

Запорізької області було впроваджено навчальний курс «Екологія рідного краю»⁵⁴. Проект був ініційований Запорізькою обласною державною адміністрацією за підтримки Держуправління охорони навколишнього природного середовища в Запорізькій області. У розробці цього курсу брали участь учителі, науковці, екологи та державні діячі. В рамках проекту було видано підручники для 1-11 класів, розроблено навчальні плани та програми, які були впроваджені в навчальний процес шкіл Запорізької області. Започаткування цього курсу на початку XXI століття було особливо актуальним, тому що стан природи Запорізької області є яскравим відображенням всіх екологічних проблем людства через високий ступінь індустріалізації краю.

Варто зазначити, що домінуючим напрямом здійснення навчально-виховного процесу в загальноосвітніх школах у XXI столітті є впровадження державної політики екологічного виховання, яка ґрунтується на формуванні у молоді за допомогою інноваційних педагогічних засобів екологічно свідомої культури поведінки, навичок та вмінь раціонального, ощадливого використання природних ресурсів, відповідального ставлення до навколишнього середовища.

Підтвердженням цьому є прийняття у 2004 році «Національної програми виховання дітей та учнівської молоді»⁵⁵, в якій наголошено на необхідності «досягнення якісно нових результатів у екологічному вихованні дітей та учнівської молоді». У системі виховних завдань, що ставляться перед сучасними загальноосвітніми навчальними закладами, важливе місце посідає формування екологічної культури підростаючого покоління, здатності дитини пізнавати себе як частину природу, виховувати у неї любов до рідного дому, школи, вулиці, своєї країни, її природи тощо, а також гармонізація відносин особистості з природою, виховання. У цьому документі мова також іде про важливість формування ціннісного ставлення учнів до природи у процесі екологічного виховання, що виявляється через усвідомлення цінності природи в житті людини, самоцінності природи; почуття особистої причетності до збереження природних багатств, відповідальності за них; здатність особистості

⁵⁴ Програми з курсу «Екологія рідного краю»: 1-11 класи загальноосвітніх навчальних закладів. Запоріжжя: Прем'єр, 2006. 68 с.

⁵⁵ Національна програма виховання дітей та учнівської молоді в Україні (затверджена Постановою Президії академії педагогічних наук України № 1-7/6-98 від 01.07.2004 р.). URL : <http://www.uazakon.com/document/fpart68/idx68425.htm>.

гармонійно співіснувати з природою, поводитися компетентно, екологічно безпечно; критична оцінка споживацьке-утилітарного ставлення до природи, яке призводить до порушення природної рівноваги, загострення екологічної кризи; вміння протистояти проявам такого ставлення доступними способами; активна участь у практичних природоохоронних заходах; здійснення природоохоронної діяльності з власної ініціативи; посилене екологічне просвітництво.

Важливу роль в організації природоохоронної роботи учнів загальноосвітньої школи на початку XXI століття продовжують відігравати позашкільні навчальні заклади. У навчальній програмі з позашкільної освіти еколого-натуралістичного напрямку особливий акцент наголошено на оволодінні учнями навичок у практичній природоохоронній роботі. У програмі передбачається залучення вихованців до природоохоронних справ (догляд за зеленими насадженнями, прокладання екологічних стежок, очищення берегів річок від сміття, підгодовування птахів тощо). Програма містить практичну частину, виконання якої пов'язане, насамперед, із залучення учнів до природоохоронної роботи⁵⁶.

Важливим для подальшого розвитку системи екологічної освіти і виховання та, зокрема, природоохоронної роботи учнів загальноосвітньої школи, є затвердження у 2013 році відповідним Указом Президента України «Національної стратегії розвитку освіти в Україні на період до 2021 року»⁵⁷. Відповідно до Стратегії, одним із ключових напрямів державної освітньої політики має стати екологізація освіти, що наразі визначається як одна з ключових проблем сучасної освітньої системи. Серед основних завдань органів управління освітою, загальноосвітніх навчальних закладів, окреслених у цьому документі, у руслі нашого дослідження, варто відзначити саме «посилення екологічної підготовки учнів». Вирішення цього завдання, на нашу думку, має буди заснованим на залученні учнівської молоді до природоохоронної роботи, що є вагомим складовою сучасної екологічної освіти і виховання.

Таким чином, слід підкреслити, що природоохоронна робота учнів на початку XXI століття залишається важливою складовою

⁵⁶ Навчальні програми з позашкільної освіти еколого-натуралістичного напрямку : еколого-біологічний профіль : збірник / за аг. ред. В. В. Вербицького. Київ : НЕНЦ, 2013. 336 с.

⁵⁷ Національна стратегія розвитку освіти в Україні на період до 2021 року (Схвалено Указом Президента України №344/2013 від 25.06.2013 р.). URL : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/344/2013>.

навчально-виховного процесу сучасної загальноосвітньої школи. Розвиток природоохоронної роботи учнів у досліджуваний період був пов'язаний, насамперед, із прийняттям низки державних нормативно-правових актів, які визначали роль школи у справі охорони природи та необхідність залучення учнівської молоді до природоохоронної роботи. Розвитку природоохоронної роботи учнів сприяла також реформа загальноосвітньої школи, відповідно до якої були внесені суттєві зміни до навчальних програм природничих предметів, які відігравали провідну роль у формуванні природоохоронних знань школярів.

Аналіз наукових джерел, нормативно-правових документів, навчальних програм дає можливість стверджувати, що зусилля навчально-виховного процесу загальноосвітньої школи у другій половині ХХ – на початку ХХІ століття були спрямовані на виховання у підростаючого покоління дбайливого ставлення до природи, усвідомлення кожною дитиною своєї особистої значущості для вирішення екологічних проблем та покращення стану навколишнього середовища. Навчально-виховний процес загальноосвітньої школи посідав одне з провідних місць у вихованні в учнів дбайливого і відповідального ставлення до природи шляхом залучення школярів до участі у природоохоронній роботі.

ВИСНОВКИ

Аналіз досвіду природоохоронної роботи учнів загальноосвітньої школи у другій половині ХХ – на початку ХХІ століття дозволив нам умовно поділити досліджуваний період на чотири основні етапи, які відображають загальні тенденції відродження та розвитку природоохоронної роботи учнівської молоді у другій половині ХХ – на початку ХХІ століття. При цьому враховано як змінювалися, удосконалювалися та розширювалися зміст, форми та методи природоохоронної роботи учнів загальноосвітньої школи на кожному наступному етапі з урахуванням соціально-політичних та культурно-освітніх умов.

Перший етап (1946-1964 рр.) – відродження природоохоронної роботи учнів загальноосвітньої школи. Період характеризувався відновленням природоохоронної роботи серед учнівської молоді та реформуванням системи природоохоронного навчання і виховання, що позначалось на реалізації змісту природоохоронної роботи учнів шляхом залучення школярів до суспільно корисної та сільськогосподарської праці природоохоронного спрямування під час проведення позакласних та позашкільних заходів.

Другий етап (1965-1990 рр.) – розробка теоретико-методологічних засад природоохоронної роботи учнів загальноосвітньої школи в контексті обґрунтування теорії екологічної освіти і виховання. Основними напрямками природоохоронної роботи в школі були такі: розкриття наукових основ охорони природи; виховання свідомого, турботливого ставлення до природи в процесі навчально-виховної роботи; практична участь школярів у природоохоронних заходах.

Третій (1991-2000 рр.) – розвиток природоохоронної роботи учнівської молоді в умовах становлення освітньої системи української держави. Цей етап характеризувався втратою інтересу освітян та громадськості до проблем охорони природи, що було пов'язане із політичною та соціально-економічною кризою в державі. Однак, прийняття низки нормативних документів зумовило подальший розвиток природоохоронної роботи учнівської молоді;

Четвертий (2001-2013 рр.) – розробка нових підходів, концепцій, форм та методів природоохоронної роботи учнів загальноосвітньої школи, що було вмотивовано зміною пріоритетних напрямів, завдань і механізмів освітньої політики держави, спрямованої на посилення екологічної підготовки учнівської молоді.

Таким чином діяльність школи у досліджуваній період була спрямована на формування у школярів стійкої мотивації до активної природоохоронної роботи шляхом поступового реформування її змісту, форм і методів.

АНОТАЦІЯ

У дослідженні представлено авторську періодизацію розвитку природоохоронної роботи учнів загальноосвітньої школи у другій половині ХХ – на початку ХХІ століття. Періодизацію розроблено на основі аналізу нормативно-правових документів, шкільних навчальних планів, програм, підручників та навчально-виховної практики у досліджуваній період. Проаналізовано та охарактеризовано етапи розвитку природоохоронної роботи учнів загальноосвітньої школи у другій половині ХХ – на початку ХХІ століття: перший етап (1946-1964 рр.) – відродження природоохоронної роботи учнівської молоді; другий етап (1965-1990 рр.) – розробка теоретико-методологічних засад природоохоронної роботи учнів загальноосвітньої школи в контексті обґрунтування теорії екологічної освіти і виховання.; третій етап (1990-2000 рр.) – розвиток природоохоронної роботи учнівської молоді в умовах становлення освітньої системи української держави;

четвертий етап (2001-2013 рр.) – розробка нових підходів, концепцій, форм та методів природоохоронної роботи учнів загальноосвітньої школи, що було вмотивовано зміною пріоритетних напрямів, завдань і механізмів освітньої політики держави, спрямованої на посилення екологічної підготовки учнівської молоді. При цьому враховано раховано як змінювалися, удосконалювалися та розширювалися зміст, форми та методи природоохоронної роботи учнів загальноосвітньої школи на кожному наступному етапі з урахуванням соціально-політичних та культурно-освітніх умов. Встановлено, що діяльність школи у досліджуваній період була спрямована на формування у школярів стійкої мотивації до активної природоохоронної роботи шляхом поступового реформування її змісту, форм і методів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Червонецький В. В. Загальні тенденції розвитку шкільної екологічної освіти в країнах євроатлантичного регіону у другій половині ХХ – на початку ХХІ століття : автореф. дис. ... д-ра. пед. наук : 13.00.01. Луганськ, 2007. 35 с.

2. Постанова ЦК КП(б)У «Про заходи до поліпшення позашкільної роботи з дітьми» від 22 листопада 1946 р. *Керівні матеріали про школу*. № 151 (211). Київ : Радянська школа, 1962. С. 111–114.

3. Закон «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР». *Керівні матеріали про школу*. Київ : Радянська школа, 1962. С. 226.

4. Антонєць М. Законодавча і нормативно-правова база виробничого навчання в школах Української РСР. *Рідна школа*. 2013. № 3. С. 32-37.

5. Постанова ІV пленуму ЦК ВЛКСМ «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти». *Керівні матеріали про школу*. Київ : Радянська школа, 1962. С. 245.

6. Інформація про проведення свята «Декада саду і лісу». *Державний архів Запорізької області*. Ф. 5474 Обласна станція юних натуралістів обласного відділу народної освіти м. Запоріжжя. Оп. 1, Спр. 15. 2 арк.

7. Документи про роботу юнацької секції охорони природи. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*. Ф. 4698 Українське товариство охорони природи (1946-1974 рр.). Оп. 1. Спр. 207. 74 арк.

8. Постанова Ради міністрів УРСР про організацію Українського товариства охорони природи *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*. Ф. 4698 Українське товариство охорони природи (1946-1974 рр.). Оп. 1. Спр. 2. 7 арк.

9. Документи (план роботи, протоколи, інформація, довідки) про роботу юнацької секції охорони природи. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*. Ф. 4698 Українське товариство охорони природи (1946-1974 рр.). Оп. 1. Спр. 179. 90 арк.

10. Охрана природы в работе средней школы : сб. статей / под ред. Л. Н. Соболева. Москва : Гос. учеб-пед. изд-во Мин. просвещения РСФСР, 1962. 135 с.

11. Закон «Про охорону природи УРСР»: Закон УРСР від 30 червня 1960 року. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1960. № 23. С. 175.

12. Федорова О. В. Організація природоохоронної роботи учнівської молоді в школах України : історичний аспект. *Проблеми сучасного педагогічного образования* : сб. статей. Ялта : РИО ГПА, 2015. Вып. 48. Ч. 2. С. 215-221.

13. Накази Міністерства просвіти УРСР (06 січня – 23 грудня 1964 р.). *Державний архів Запорізької області*. Ф. 2505 Запорізький обласний відділ народної освіти. Оп. 2. Спр. 865. 278 арк.

14. Захлебный А. Н. Школа и проблемы охраны природы : содержание природоохранного образования. Москва : Педагогика, 1981. 184 с.

15. Клевцов Т. А. Дітям про охорону природи. *Радянська школа*. 1964. № 11. С. 52-53.

16. Бугаєвич І. В., Кисельов Ф. С. Природознавство в початковій класі. *Радянська школа*. 1965. № 4. С. 54-57.

17. Матеріали про залучення школярів до озеленення доріг, шкільних територій (29 листопада 1955 – 13 квітня 1957). *Державний архів Запорізької області*. Ф. 2505 Запорізький обласний відділ народної освіти. Оп. 2. Спр. 7. 85 арк.

18. Киричук О. І., Нарочна Л. К. Виховання у дітей інтересу до природи. *Радянська школа*. 1968. № 5. С. 50-57.

19. Сергієнко Д. Л. Позакласна і позашкільна робота з Мічуринської біології. *Радянська школа*. 1951. № 6. С. 41-47.

20. Накази Міністерства просвіти УРСР (01 червня – 26 грудня 1964 р.). *Державний архів Запорізької області*. Ф. 2505 Запорізький обласний відділ народної освіти. Оп. 2. Спр. 866. 155 арк.

21. Матрусов И. С. Школа и охрана природы. Москва : Знание, 1976. 64 с.

22. Звіт про роботу Центральної станції юних натуралістів (1966-1967 н.р.). *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*. Ф 166 Міністерство освіти УРСР (1917-1988). Оп. 15. Спр. 6131. 45 арк.

23. Программы средней школы на 1966 – 67 уч. год. Москва : Учпедгиз, 1965. 280 с.

24. Захлебный А. Н. Школа и проблемы охраны природы : Содержание природоохранного образования. Москва : Педагогика, 1981. 184 с.

25. Постанова Верховної Ради України про дальше поліпшення роботи шкіл, проф.-тех. училищ, середніх спеціальних навчальних закладів та позашкільних установ Української РСР. *Радянська школа*. 1965. № 8. С. 1-8.

26. Бондар А. Г. Справа всієї партії, всього народу. *Радянська школа*. 1967. № 1. С. 1-7.

27. Річний звіт про роботу Центральної станції юних натуралістів за 1970 р. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*. Ф 166 Міністерство освіти УРСР (1917-1988). Оп. 15. Спр. 7613. 50 арк.

28. Документи (плани роботи, протоколи, довідки, інформації, звіти) про роботу юнацької секції за 1973 р. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*. Ф. 4698 Українське товариство охорони природи (1946-1974 рр.). Оп. 1. Спр. 436. 70 арк.

29. Захлебный А. Н. На экологической тропе. Москва : Знание, 1986. 80 с.

30. Вольтовський Б. І. Природоохоронна робота серед молоді республіки. *Радянська школа*. 1971. № 8. С. 63-68.

31. Постанова ЦК КПУ та Ради Міністрів КПУ «Про посилення охорони природи і поліпшення використання природних ресурсів». *ЗП УРСР*. 1973. № 5. С. 35.

32. Закон Української Радянської Соціалістичної республіки «Про народну освіту». *Радянська школа*. 1974. № 8. С. 2-18.

33. Про заходи по подальшому поліпшенню охорони природи і раціональному використанню природних ресурсів : Постанова Верховної Ради СРСР від 20 вересня 1972 року. *Відомості Верховної Ради СРСР*. 1972. № 39. С. 346.

34. Лист Міністерства освіти СРСР «Про поліпшення організації суспільно-корисної праці в загальноосвітній школі» від 30.12.1971 р. № 84-М. *Збірник наказів та інструкцій МО УРСР*. 1972. № 6. С. 5.

35. XXVI з'їзд КПРС і завдання загальноосвітньої школи. *Радянська школа*. 1981. № 5. С. 3-9.

36. Волкова А. С. Екологічне виховання школярів. Київ : Знання, 1985. 46 с.
37. Лаврух Л. П. Деякі питання природоохоронної освіти учнів. *Радянська школа*. 1981. № 1. С. 36-41.
38. Пустовит Н. А. Экологическое воспитание в процессе обучения сельскохозяйственному труду : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Киев, 1988. 24 с.
39. Михеев А. В., Константинов А. В. Охрана природы : уч. пособие для СПТУ. Москва : Высш. шк., 1986. 256 с.
40. Ткачук І. В. Природоохоронна робота в школі. *Початкова школа*. 1971. № 9. С. 17-20.
41. Захлебный А. Н., Зверев И. Д., Суравегина И. Т. Охрана природы в школьном курсе биологии : пособ. для учителя. Москва : Просвещение, 1977. 207 с.
42. Миленіна М. Т. Природоохоронний аспект трудової підготовки учнів загальноосвітньої школи. *Радянська школа*. 1982. № 8. С. 66-68.
43. Виховувати ленінське ставлення до природи. *Початкова школа*. 1974. № 7. С. 1-4.
44. Про екологічну обстановку в республіці та засоби по її докорінному покращенню : Постанова Верховної Ради Української РСР, лютий 1990 року. *Радянська Україна*. 1990. 1 березня. С. 5.
45. Закон України «Про охорону навколишнього середовища». *Відомості Верховної Ради України*. 1991. № 41. С. 547.
46. Концепція виховання дітей та молоді у національній системі освіти. *Виховна робота в закладах освіти України* : метод. матеріал. Київ : ЗІММ, 1998. Вип. 4. С. 179-237.
47. Концепція позашкільної освіти та виховання. *Інформаційний збірник Міністерства освіти України*. 1997. № 7. 28 с.
48. Слєпченко А. А. Законодавство України про екологічну освіту : загальна характеристика. *Вісник Київського нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка*. 2005. № 65-66. С. 84-87.
49. Про відновлення та розвиток навчально-дослідних земельних ділянок у середніх та позашкільних закладах освіти: Наказ Міністерства освіти України № 248 від 04.07.97. *Інформаційний збірник Міністерства освіти України*. 1997. № 21. С. 23-25.
50. Положення про куточок живої природи загальноосвітніх і позашкільних навчальних закладів (Затверджено Наказом МОН України № 456 від 09.08.2002 р.). URL : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0715-02>.

51. Бегака А. Екологічна освіта: стан і завдання. *Рідна школа*. 1995. № 6. С. 33-34.

52. Концепція екологічної освіти України. Київ : Аспект-Поліграф, 2008. 32 с.

53. Лебідь С. Г. Цілісна модель шкільного навчально-виховного процесу екологічної спрямованості. *Екологічна освіта і виховання: досвід та перспективи* : матеріали Всеукр. наук-практ. конф. Київ : Центр екологічної освіти та інформації, 2001. С. 149-152.

54. Програми з курсу «Екологія рідного краю»: 1-11 класи загальноосвітніх навчальних закладів. Запоріжжя : Прем'єр, 2006. 68 с.

55. Національна програма виховання дітей та учнівської молоді в Україні (затверджена Постановою Президії академії педагогічних наук України № 1-7/6-98 від 01.07.2004 р.). URL : <http://www.uazakon.com/document/fpart68 /idx68425.htm>.

56. Навчальні програми з позашкільної освіти еколого-натуралістичного напрямку : еколого-біологічний профіль : збірник / за аг. ред. В. В. Вербицького. Київ : НЕНЦ, 2013. 336 с.

57. Національна стратегія розвитку освіти в Україні на період до 2021 року (Схвалено Указом Президента України №344/2013 від 25.06.2013 р.). URL : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/344/2013>.

Information about the authors:

Turbar Tatiana Volodymyrivna,

Candidate of Pedagogical Sciences,

Associate Professor at the Department Pedagogy and Psychology
of Educational Activity

Zaporizhzhia National University

66, Zhukovsky str., Zaporizhzhia, 69600, Ukraine